

УДК 81'373.7

DOI: 10.31471/2304-7402-2019-2(54)-213-219

**FRAZEOLOGIZMY OKREŚLAJĄCE ŚMIERĆ
(NA MATERIALE POLSKICH I UKRAIŃSKICH PIEŚNI LUDOWYCH)****D. Mycan**

*Przykarpacki Uniwersytet Narodowy imienia Wasyla Stefanyka;
76018, m. Iwano-Frankiwnsk, ul. Szewczenki 57; tel. +380 (342) 50-60-78*

Niniejszy artykuł jest poświęcony porównaniu związków frazeologicznych w języku ukraińskim i polskim. Badane JF podobne do siebie tym, iż określają pojęcie śmierci. Głównym ich warunkiem jest to, żeby one mieściły w swoim składzie komponent – nazwę ciała człowieka. W danym wypadku zostały zanalizowane JF z komponentami: głowa, oczy, szyja, kark, ręka, noga, krew, kości, ciało.

Wyrazy podstawowe: frazeologizm, jednostka frazeologiczna, frazeologiczne znaczenie.

W każdym czasie i we wszystkich kulturach temat śmierci należy do tych tematów, które dla człowieka są nieznanne i tajemnicze. Równocześnie jest on ściśle związany ze światem religijnym, a wszystko, co jest związane z tym światem, ma swoje odrębne miejsce w życiu. O śmierci nie mówi się otwarcie, dlatego wypowiedzi o niej mają w języku często zawoalowany charakter. Wypowiedzi te stawały się nieodłączną częścią frazeologicznego repertuaru każdego języka. Z dzisiejszego punktu widzenia możemy je zaliczyć do kategorii tabu [2, 128].

Głównym zadaniem niniejszego artykułu jest próba porównania jednostek frazeologicznych (dalej skrót: JF), które zawierają w swoim składzie leksemy nazywające komponenty ludzkiego ciała i których znaczenie jest związane z pojęciem śmierci. Podstawę analizy stanowią pieśni ludowe pochodzące z folkloru polskiego i ukraińskiego, które powstały w XVIII oraz XIX wieku. Materiał polski został opracowany na podstawie zbiorów Oskara Kolberga. Pod uwagę nie brały się tomy dotyczące pogranicza z Ukrainą, ponieważ one mogły mieścić teksty ludowych pieśni Ukraińców (w nawiasach będzie podawać się tom i strona). Materiał ukraiński – natomiast na podstawie zbiorów różnych autorów (w nawiasach podawane są skrót zbiorowy i strona).

Jak powszechnie wiadomo, XVIII i XIX wiek to czas – zarówno dla Polaków, jak i Ukraińców – wojen oraz wielu ruchów niepodległościowych i powstań. Tematyka śmierci była zatem aktualna w życiu obu narodów i znalazła swoje odzwierciedlenie w twórczości pieśniarskiej. Analiza tekstów pieśni napisanych w obu językach wykazała, że niemała liczba frazeologizmów ma bardzo podobną formę, to znaczy, że takie JF są pełnymi ekwiwalentami zarówno formalnymi, jak i semantycznymi. Odnotowano również

frazeologizmy, które występują w pieśniach tylko jednej narodowości (np. tylko w języku ukraińskim) z języków, ale to nie znaczy, że są one nieobecne w pieśniach polskich, po prostu opracowany materiał nie potwierdza użycia takich jednostek. Wszystkie funkcjonujące w pieśniach stałe związki wyrazowe przedstawiam niżej według części lub organu ciała człowieka.

Głowa. Największa liczba somatyzmów (somatyzm, somatyczny frazeologizm – takimi terminami określa się związki frazeologiczne, zawierające nazwy części ciała człowieka) [3, 6] posiadających znaczenie śmierci ma w swym składzie leksem *głowa* [4, 6]. Jednym z frazeologizmów, który zawiera komponent “głowa”, jest w pieśniach obu języków JF *złamać głowę* – *зламату голову*, która ma znaczenie metaforyczne ‘zabić się’ spotykane w folklorze ludowym : *Nie zdradzę ja/ Nie zdradzę ja ciebie/ Bodajże ja głowę złamał/ Jadący od ciebie* (Т. 48. 123) lub *Я не зрадив тата-мату, та й не зраджу й тебе,/ Зломив би-м си головоньку, ідучи від тебе* (Фр 91). Na podstawie przytoczonych przykładów można wnioskować, że w owym frazeologizmie śmierć ukazana jest w kategoriach kary i przypadkowości (wypadku losowego).

Inne znaczenie metonimiczne ma jeden z najstarszych w językach słowiańskich frazeologizm *ściąć głowę* – *стяти голову*, który oznacza ‘zabicie przez odcięcie głowy’: *Ceń, dziwko, wolę moją,/ Bo zetnę gǔowę twoją* (Т.45. 10), *I wyjął ci ostry miec./ I ściął dziwce gǔowę prec* (Т. 45. 10) i w innym tekście *Jeżeli mi panie – jeszcze nie wierzycie – / Moją głowę na pniu położycie/ I zaraz mi ją zetnicie* (Т. 1. 106) lub w pieśniach ukraińskich: *Ой коби-м ся, моя мато, пана бога не бояв,/ Та би-м вийняв гострий палаш, голову би-м ти істяв* (БРП 208), *Прибий косу до лавиці,/ Та й втни головоньку* (33 207). W przeciwieństwie do wcześniejszego frazeologizmu, ten mówi o śmierci nie jako o wypadku, ale jako o wydarzeniu, które zależy od innej osoby.

Podobne znaczenie mają również JF *głowa spada* – *зняти голову з плечей* mówiące o śmierci, która spowodowana zostaje poprzez odrąbanie głowy: *Tam szabelki brzdąkać będą,/ A głowi sie spadać będą* (Т. 48. 168), *Оце ж тобі, царю, та за твої кару./ Було б тобі та так не карати,/ Було б тобі Байди с плеч головку зняти* (ЯВ 185). Na przykładzie przytoczonych tutaj fragmentów można wysunąć przypuszczenie, że życie człowieka zależy bezpośrednio od innej osoby (wariant ukraiński) lub od zewnętrznych warunków (wariant polski). W pieśni ukraińskiej frazeologizm o tym znaczeniu jest bardziej rozbudowany, ponieważ zawiera dodatkowo komponent *plecy*.

Innym frazeologizmem z komponentem *głowa* jest stały związek wyrazowy, który stanowi metonimię i znaczy tyle co zginać: *skrećić głowę* – *зломити голову* : *A sany moj, moj, sany, co ci tam zrobity,/ Су hlawu krócity, cy w Dunaj wrzucity?* (Т. 45. 11), *Я не зрадив тата-мату, та й не зраджу й тебе,/ Зломив би-м си головоньку, ідучи від тебе* (Фр. 91). Czasowniki, które nazywają czynność głowy w tych JF, mają w obu językach

bardzo podobne znaczenie, a mianowicie ‘coś niszczyć, coś łamać’. Od takiej negatywnej semantyki czasowników pochodzi znaczenie całego frazeologizmu.

W ukraińskich pieśniach kozackich bardzo rozpowszechnione były frazeologizmy *наложити головою/ голова полягла / голова покотилася*, które metaforycznie mówiły o śmierci jako o zwykłym zjawisku: *Ой бог-дай же ты Полковнику да наложивъ головою,/ Що ти мене молодую да нарядив вдовою* (УНП 12); *А що, якъ наши головы козацьки по степену-полю поляжуть,/ Да й ще родною кровью облыються* (УДМ 28) lub *Полягла козацька молодецька голова,/ Як одъ в□тру на степену трава!* (УДМ 57) lub *Та заплаче матінка,/ Що десь мого сина голова/ В чужім краї полягла* (ЧП 268); *Покотилася голова Марусі в долину,/ Засмутила всю родину* (Кл-мб 197). Łatwo tu zauważyć, że te związki mają znaczenie przenośne, które może być wyrażone jednym leksemem: ‘zginać/ umrzeć’. Bardzo podobne znaczenie ma ukraiński frazeologizm *класти голову: Отаман під березою головку кладе,/ Не заживши слави* (ПУНТ 63), *Хоч буду до смерті біду та неволю приймати,/ А буду в землі козацькій голову християнську покладати* (33 130). Znaczenie ostatniej JF różni się nieco od poprzednich. Jest ono bardziej konkretne, a mianowicie – ‘zginać na wojnie’. W tym znaczeniu sprecyzowane zostaje samo miejsce śmierci.

Oczy. Analiza ludowych pieśni polskich i ukraińskich wykazała również obecność kilku frazeologizmów, które w swym składzie lekсыкальным posiadają narząd wzroku, a które również mówią o śmierci. Tak więc JF *zamknąć oczy – заплющити очі* nazywają zwykły ruch oczyma, którym zazwyczaj określa się śmierć: *Kasia syna powiła,/ modre oczki zamknęła* (T. 39. 198) lub *Будь нуми і краплі не впуцц;/ Хіба тоді я забуду як очі заплющу* (ПУНТ 167). W obu przytoczonych przykładach frazeologizm ten może być podwójnie interpretowany w sensie znaczeniowym – dosłownie i metaforycznie. Jednak jest on przede wszystkim eufemizmem.

W folklorze polskim na szczególną uwagę zasługuje frazeologizm *oko ludzkie nie ujrzy* kogo. Posiada on przenośne znaczenie ‘nigdy nie zobaczyć’: *Wykop-że dołek wykop głęboko,/ Боć go już ludzkie nie ujrzy oko* (T. 6. 86). Realną podstawą takiego rozumienia jest fakt, iż ktoś zmarł, zszedł z tego świata na zawsze.

Szyja i kark. Analiza zebranego materiału frazeologicznego wykazała, że te części ciała są bardzo ważne w życiu człowieka (złamanie szyi lub karku powoduje natychmiastową śmierć). Na uwagę zasługuje fakt, iż frazeologizmy zawierające te nazwy części ciała odnajdujemy jedynie w pieśniach polskich. I tak – związek frazeologiczny *złamać szyję* posiada znaczenie metaforyczne ‘zabić się’: *Ani on do mnie, ani ja do niego,/ Bodaj szyję złomał, albo konik jego* (T. 4. 15). Również takie wspólne znaczenie mają synonimiczne związki frazeologiczne: *złamać kark* i *skręcić kark*: *...Kopalbym dolki,/ Da żebyś kark złomala* (T. 26. 239), *Kocham ja cię, kocham cię,/ Nie zdradzę ja ciebie,/ Bodajze ja kark złomał,/ Jadący od ciebie* (T. 43. 40) lub *Bodaj karki*

pokręcili,/ Naszych żonek nie lubili (Т. 18. 199). Wszystkie przytoczone JF nazywają czynności, które przedstawiają nam człowieka wobec śmierci.

Рęка. Nazwa tej części ciała jest obecna tylko w tekstach ukraińskich. Niezwykle interesujące i o bardzo długim rodowodzie są synonimiczne związki frazeologiczne *згорнути руки* і *складати руки*: *Ой як я прийду, тебе не застану –/ Згорну рученьки, згорну біленькі/ Та й нежив стану* (ТМКХ 136) lub *Тоді мені і сказала,/ Як рученьки склала* (Нз3П 358). Frazeologizmy te mają znaczenie przenośne – ‘umrzeć’. Same związki wyrazowe dosłownie oddają pozycję ciała zmarłego człowieka w trumnie. Ta właśnie pozycja była podstawą powstania wyżej wymienionych frazeologizmów. Oczywiście obraz zmarłego leżącego w trumnie ze złożonymi rękami na piersiach należy bezpośrednio do słowiańskiego kręgu kulturowo-religijnego.

Noga. Ten komponent również jest obecny w pieśniach ukraińskich. Oto przykład występowania JF z tymże składnikiem leksykalnym w omawianych przez nas tekstach ludowych – *задерти ноги*: *Посувайтесь багачі, моя біда вмерла,/ Впала з гори до комору/ Та й ноги задерла* (ПзЛ 148). O ile wcześniej omawiane frazeologizmy miały zabarwienie neutralne odnośnie osoby, której dotyczyły, to frazeologizm *задерти ноги* używa się w celu znieważenia innej osoby.

Кrew. W inwentarzu frazeologicznym polskiego i ukraińskiego folklorów *krew* również może kojarzyć się z pojęciami życia i śmierci człowieka. W analizowanym materiale udało się odnotować frazeologizmy o pełnej ekwiwalentności. Do takich JF należą: *przelewać krew* – *проливати кров*. Frazeologizm ten nazywa realną czynność, a znaczenie ma symboliczne – ‘brać udział w walce zbrojnej, zadawać komuś śmierć’: *Nie budzie, nie budzie rodzineczka знала,/ Gdzie se budzie ze mnie krewka rozlewała* (Т. 45. 36) lub w pieśniach ukraińskich: *Вже почавь вонь землю конськими копитами орати,/ Кровь людську проливати!* (УДМ 41), *I топирці занехайте, людську кров не проливайте* (33 170).

Również w ludowych pieśniach polskich zostały odnotowane symboliczne związki frazeologiczne *mieć krew na rękach* і *mieć krew na sobie* wskazujące na osobę, która popełniła zbrodnię, zadała komuś śmierć: *Sporży sporży po sobie/ Jaka krewka na tobie* (Т. 1. 24) lub: *A ty, moja Kasiu, nie ber sabelice,/ Bo sobie ukrwawis swoje białe ręce* (Т. 45. 16). Obecność jeszcze jednego somatyzmu – *ręka*, mówi o tym, że właśnie za pomocą *ręki* można zamordować drugiego człowieka. Takimi JF określane są zabójcy.

Kości. W materiale polskim został odnotowany frazeologizm *położyć kości*, który ma znaczenie ‘znaleźć śmierć, być pogrzebanym’: *Takiej żony nie chcę co jest wielkiej złości,/ Przyszedł bym do nędzy i położył kości* (Т. 2. 142) czy: *Dy ja tobie tu dam twe spowiedzi dości,/ Jaz tobie polazą z twe hławeńki kości* (Т. 51. 57). Oczywiście sprawą jest, że taka JF nie może nazywać czynności dosłownie – jej znaczenie ma wyłącznie przenośny charakter. Jak widać *kości* w języku potocznym są synonimami do ciała człowieka (1, 420).

Ciało. O ile wszystkie wcześniej przytoczone frazeologizmy zawierały leksemy nazywające komponenty ludzkiego ciała, to JF zaliczone do tej grupy posiadają leksem, którego znaczenie zawiera całość. To znaczy, że pod tym leksemem rozumiemy wszystkie odrębne części ciała. I tak – w polskich pieśniach zostały odnotowane dwa frazeologizmy – synonimy: *rozstała się dusza z ciałem* i *dusza wychodzi z ciała*. Frazeologizmy te mają podobne znaczenie, a mianowicie określa się za ich pomocą czyjaś śmierć, z tą jedynie różnicą, że *dusza wychodzi z ciała* – oznacza, że ktoś umiera, podczas gdy *rozstała się dusza z ciałem* – że ktoś już umarł. Oto przykłady ilustrujące znaczenie przytoczonych jednostek frazeologicznych: *Kied' będzie dusza z ciała wyczodziła/ Proszę (Cie) mój Jezu, aby nie zblądziła* (T. 17. 15) lub: *Ciężkie moje przesypianie/ Dusza z ciałem się rozstanie* (T. 1. 129).

Materiał ukraiński posiada tylko jeden przykład użycia frazeologizmu z komponentem *ciało*. W jednej pieśni mamy JF *виймату душу з тіла*, która ma znaczenie ‘torturować kogoś do śmierci’: *Смерть до столу пруступає/ Срібло-злото прогортає/ І гостоньки розсуває/ Душу з тіла виймає* (БРП 75).

Na podstawie analizy przytoczonego w tym artykule materiału frazeologicznego można sformułować następujące wnioski:

1. Nie wszystkie nazwy ciała ludzkiego w składzie stałych związków wyrazowych mogą nazywać śmierć. Jedną z podstaw takiego podziału – „mogą oznaczać śmierć – nie mogą nie mogą oznaczać śmierci” – jest funkcja, którą pełnią te części ciała w życiu codziennym. Jeżeli należą one do tych organów ciała ludzkiego, bez których życie nie jest możliwe, to w takim wypadku także kontekst motywuje ich obecność w składzie leksemalnym JF, która nazywa śmierć. Brak natomiast we frazeologizmach nazywających śmierć tych części ciała, bez których człowiek, choć ich nie ma, może żyć. Można zatem stwierdzić, że to praktyczna wiedza medyczna użytkowników języka decydowała o tym, które części ciała mogą, a które nie mogą należeć do składu frazeologizmów nazywających śmierć.

2. Semantyczna analiza wyżej przytoczonych JF pokazuje różne modele tworzenia znaczeń. Tak więc są mechanizmy metafory, metonimii, eufemizmu.

3. Opracowany materiał notuje podobną liczbę JF: 15 polskich i 14 ukraińskich. Konfrontatywne zestawienie związków frazeologicznych obu języków nie wykazało znacznych różnic. Można jedynie zauważyć, że nie wszystkie części ciała ludzkiego są jednakowo przedstawione w pieśniach ludowych. Najbardziej popularna jest *głowa*, którą zawierają JF tak w tekstach polskich, jak i ukraińskich. Warto zaznaczyć w tym momencie, iż w pieśniach ukraińskich ten leksem spotyka się w składzie JF częściej. Podobna sytuacja jest z komponentami *oczy*, *krew* i *ciało*, które są odnotowane w obu językach. Tutaj skolei tych leksemów mamy więcej w składzie polskich frazeologizmów. Tylko w tekstach polskich zostały odnotowane somatyzmy *szyja*, *kark* i *kości*. Natomiast teksty ukraińskie posiadają somatyzmy *ręka* i *noga*. Taka różnica użycia frazeologizmów z różnymi komponentami może być spowodowana

liczbą opracowanych przeze mnie zbiorów pieśni. Całkiem możliwe, że gdybym badała inne teksty, znalazłabym zupełnie inne JF. Spośród wszystkich frazeologizmów zostały odnotowane dwa typy formalne, a mianowicie:

- identyczne według formy i treści, a także
- identyczne według treści i charakterystyczne tylko dla pieśni jednego z języków.

4. Jak łatwo zauważyć, większość cytowanych tu związków frazeologicznych nie weszła do współczesnego języka – ani polskiego, ani ukraińskiego (szczególnie odnosi się to do frazeologizmów zawierających komponent *głowa*). Przytoczone frazeologizmy już można odnieść do archaicznego plastu leksyki w obu analizowanych językach ponieważ nazywają one pojęcia, które już wychodzą lub wyszły z użytku. W JF zgrupowanych wokół znaczenia ‘śmierć’ najbardziej widoczne jest przejście stałych związków w związki idiomatyczne. Nasuwa się wniosek, że ten krąg semantyczny nie tylko prawie się nie rozwija, ale wykazuje wręcz tendencje do zanikania. [5, 72].

5. Wśród podanych wyżej frazeologizmów rozróżnić należy takie JF, w których śmierć nastąpiła przy udziale innej osoby, i takie, w których nastąpiła ona w warunkach naturalnych.

Źródła

- Балади. Родинно-побутові стосунки*. Київ, 1988 (БРП),
Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості. Київ, 1989 (33),
Наймитські та заробітчанські пісні. Київ, 1975 (НзЗП),
Народні пісні в записах І. Франка. Львів, 1966 (Фр),
Перлини української народної творчості. Київ, 1989 (ПУНТ),
Пісні з Львівщини. Київ, 1988 (ПзЛ),
Терен мати коло хати. Київ, 1989 (ТМКХ),
Українські народні пісні, видані Михайлом Максимовичем. Москва, 1834 (УНП),
Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Київ, 1990 (Яв),
Українські народні пісні з нотами. Кого люблю мій буде. Харків, 2004 (Кл-мб),
Чумацькі пісні. Київ, 1976 (ЧП).
 O. Kolberg, *Dziela wszystkie*. Kraków, 1963.

Literatura

1. Dunaj D. *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa 1996 s. 420
2. Engelking A. *Istota i ewolucja eufemizmów (na przykładzie zastępczych określeń śmierci)*, „Przegląd humanistyczny” 1984, s. 115 – 129.
3. Jędrzejko E. *Człowiek miarą wszech rzeczy. Antropocentryzm i historyczno kulturowe aspekty staropolskiej frazeologii somatycznej* /w:/ *Prace Filologiczne, XLVI*, s. 233-245

4. Krawczyk – Tygra A. *Frazeologia somatyczna w gwarach polskich*, Wrocław 1987.
5. Коломієць Л. З життя фразем, // Мовознавство, 1973, № 5, с. 71 –74.
6. Tonenczuk T. Денотативний компонент значення соматичних фразеологічних одиниць // Актуальні проблеми германської філології в Україні та Болонському процесі. Матеріали II наукової конференції 21 – 22 квітня, Чернівці 2006 с. 338 – 340.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 21.11.2018 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором Межовим О.Г.*

IDIOMS DENOTHING DEATH (ON THE EXAMPLE OF POLISH AND UKRAINIAN FOLK SONGS)

D. Mytsan

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National Universiti;
76025, Ivano-Frankivs'k, st. Shevchenko, 57;
ph.+380 (067) 2590777; e-mail: dmycan@ukr.net*

The paper treats of comparison of idiomatic expressions in Polish and Ukrainian languages. Analyzed idiomatic items are similar in respect of defining the notion of the death. The main condition is that they include a component – a name of human body. In such a case idiomatic items including components głowa/head, oczy/eyes, szyja/neck, kark/nape, ręka/hand, noga/leg, krew/blood, kości/bones, ciało/body were analyzed.

Key words: *phraseological unit, idiom, semantic meaning.*

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ, ЯКІ МАЮТЬ ЗНАЧЕННЯ СМЕРТІ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЛЬСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ПІСЕНЬ)

Д. М. Мицан

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
76018, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57;
тел.+380 (067) 2590777; e-mail: dmycan@ukr.net*

Сьогоднішня стаття є присвячена порівнянню фразеологічних одиниць в польській та українській мовах. Усі аналізовані ФО мають спільну рису – називають поняття смерті. Основною умовою є те, щоб у своєму компонентному складі вони містили назву частини тіла. Таким чином були проаналізовані фразеологізми з компонентами: голова, очі, карк, рука, нога, кров, кістки, тіло.

Ключові слова: *фразеологізм, фразеологічна одиниця, фразеологічне значення.*